

KUMANDILARIN ETNİK TARİHİNDEN¹

Leonid Pavloviç POTAPOV²
(Ruşçadan Çeviren: Atilla BAĞCI)³

Özet:

Kuzey ve Güney Altaylı Türklerin özellikleri nelerdir? Kuzey Altaylıları Proto-Asya Kültürü temsilcileri olan Türk Proto-Asyalılara mensup kabul etmek mümkündür. Yapılan bilimsel araştırma ve derlemelerde Kuzey Altaylıların yaşam tarzı ve kültürüne ait unsurlar tespit edilmiştir. Kumandılar arasında So etnonimi bulunduğunu Çin kaynakları göstermektedir. Kumandılar, Kıpçak dil grubuna girmektedirler. Proto-Türk Devleti So ve Siyenpiler kadim Türk etnogenezine dâhildir.

Anahtar kelimeler: *Altay, Türk, Kumandı, So, Kıpçak, Siyenpi, etnogenez, şaman.*

Abstract:

What are the characteristics of the Northern and Southern Altai Turks? It is possible to accept North Altai as a member of Turkish Proto-Asians who are representatives of Proto-Asian cultures. It has been recently identified the features of Northern Altai life styles and culture. In Chinese resources it has been indicated that among Qumandins there were Soethnonyms. Qumandins belong to Kipchak language group. Proto-Turkish states So and Syanbies are included in Turkish ethnogenesis.

Key words: *Altai, Turkish, Qumandin, So, Kipchak, Syanby, the ethnogenesis, shaman.*

Tuba, Çelkandu, Kumandılar ve daha geniş ölçekte de Şorların dâhil olduğu Türk dilli, Kuzey Altaylıların Büyük Ekim Devrimi'ne kadar iktisadi faaliyet, kültür ve yaşam tarzı, ayrıca dil ve antropolojik tip bakımından aralarında farklılıklar görülmektedir. Kuzey Altaylıların etnografik bakımdan kendine özgülüğü, taygada yabani hayvan avcılığının büyük öneme sahip olduğu ip-

1 Makale “İz Etničeskoy İstorii Kumandintsev” (İstoriya, Arheologiya i Etnografiya Sredney Azii. Moskova, “Nauka”, 1968, s. 316-323.) adıyla yayımlanmıştır.

2 Prof. Dr. (Rusya)

3 Hacettepe Üniversitesi Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı doktora öğrencisi.

tidai iktisadi temel üzerinde teşekkül etmiştir. O dönemde ise Güney Altaylılarda kültür ve yaşam tarzının tüm çizgilerini mera hayvancılığı (göçebe veya yarı göçebe) belirlemiştir. Kuzey Altaylıların iktisadi yapısında avcılıktan başka çapalama yöntemi tarım, tayga balıkçılığı ve yabancı bitki toplayıcılığı da rol oynamıştır. Toplayıcılığın bazı kollarının XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra gelir getiren bir meslek hâline geldiği de doğrudur. Gelir getiren mesleklerin başında tüccarlar tarafından satın alınan dağ servisi fıstığı toplanması başta gelir. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında bu uğraşı Kumandaların, Çelkandu ve Tubalarda belki de kürkten daha çok gelir getiren bir faaliyet olmuştur. Bu dönemde Rus köylülere para karşılığında satılan ya da köylünün iktisadi faaliyetleri için gerekli şu veya bu eşya karşılığında trampa olarak kullanılan kuş kirazı hazırlanması (toplanması) da gelişme kazanmıştır. Genel olarak yenilebilen yabancı bitkilerin dağlık taygada toplanması ve onların erzak stoku olarak hazırlanması (kandık⁴ kökleri, saran⁵ soğanları vd.) Kuzey Altaylılarda önemli yardımcı yiyecek türüydü. Sonraki dönemlerde Rus köylülerin etkisiyle Kuzey Altaylılarda kadim toplayıcılıklardan bal toplayıcılığı da ortaya çıkmıştır. Yabancı arı balı toplama ilk önce yan bir uğraşı olarak ortaya çıkmış, ancak daha sonra profesyonel arıcılığa dönüşmüştür. Yukarıda vasıflandırılan üretici gücün gelişmesinin düşük seviyesinde doğmuş kadim iktisadi yapı, yaşamın bütün yönlerine öylesine güçlü bir etki yapmıştır ki, bu durum etnograf V. G. Bogaroz'un Kuzey Altaylıları "Proto-Asya Kültürü" diye adlanan kadim kültürün temsilcileri olan "Türkleşmiş Proto-Asyalılara" mensup saymasına dayanak oluşturmuştur. B. G. Bogaroz, Altay-Sayanlıların kültürünü, Kuzey Altay'ın eski yaya avcı kültürünün (yabancı hayvan avcılığı) canlı kalıntısı (aslı gibi) olarak kabul etmektedir; çünkü kış mevsiminde yükünü kızakla, yazın ise yaya olarak, nadiren de dağlık-taygalık ırmaklarda kayıklarla taşımak avcılar için karakteristik idi.⁶

V. G. Bogaroz tarafından derinlik verilmeden incelenen problemin, Altay-Sayan ve ona komşu bölgeler için avcılık kültürünün tarafımızdan erken dönem yazılı kaynaklarıyla (esas olarak Çin yazılı kaynakları bilgileriyle) tespit ve teyit ettiğimiz eskiliğinin altını çiziceğiz. Burada eski avcılık kültürü, esas olarak Samoyed ve bazı diğer etnik boylarla bağlantılı idi, hatta günümüzde bütün Kuzey Altaylıların Türk dilli olmalarına, hem de eski Türk (VI-VIII. yüzyıl) ve Uygur (VIII-IX. yüzyıl) anıtlarından bilinen kadim Türk çizgilerini muhafaza ediyor olmalarına rağmen Türklerle bağlantılı değildir.

Kuzey Altaylıların kökeni problemini öğrenirken biz dikkatleri onların fevkalade karışık ve karışmış olan etnik teşekküllerine çekmek istiyoruz.⁷Biz

4 Kandık (Erythronium): Susamgillerden, bir veya birkaç köklü, pembe-mor ve sarkık çiçekli, beş yapraklı soğanlı bir bitkidir. (Çevirenin notu)

5 Saran (Lilium tenuifolium): Zambak (Çevirenin notu)

6 Drevniye Pereseleniya Narodov vı Severnoy Yevrazii i vı Amerike. Sbornik MAE, cilt VI., Leningrad, 1928.

7 Potapov, L. P. (1953), *Öçerki Poistorii Altaysev*, Moskova-Leningrad, s. 161.

o zaman etnografik materyalde ortaya konulan (tespit edilen) Sibirya'nın Samoyed halkları ve Uygurların yaşam tarzı ve kültürüyle, Kuzey Altaylıların yaşam tarzı ve kültür elementlerinin birliğini (aynılığını) anılan halklar arasındaki erken dönem etnogenetik bağların yansımalarını inceleyerek vurgulayıp, altını çiziyoruz.⁸ Bu, özellikle maddi kültürde, örneğin, giyim kuşamda görülmüştür. Kumandılar, Çelkandu ve Şorların iki kanatlı (etekli) dış giysileri model ve kumaş bakımından (kendir veya ısırgan otundan kendi dokudukları kumaş) Surgut Hantlarının kıyafetleriyle tamamen aynıdır. S. İ. İvanov, Şorlar ve Kumandaların örgü ve kumaşlarındaki bezeklerle (süslerle) Hantlar, Mansiler ve Narım Selkuplarının Güneyli gruplarının süslemeleriyle mukayese ederek bu sonuca ulaşmıştır. Zikredilen aynılık ocak şekilleri, kayık türleri, avcılarının kızakları, ürünlerin muhafaza edilme yöntemleri ve tahta yapılar (kütükten yapılan ambarlar) vb. alanlarda da sağlamlaşmaktadır. Şaman kültü ve değişik inanışlar bağlamında da bu tür benzerlikleri daha önce defaten işaret ettik.

Bu makalede bütün bunları tekrar etmenin veya bazı materyallerle ikmal etmenin lüzumu yoktur. Biz bu makalede Kuzey Altaylıların bünyesinde hayvancılık kültürüyle Altay vadilerinin dağlık veya dağ etekleri-stepleri göçebelilerinin yaşam tarzları ve kültürüyle bağlantılı olan etnik parçaların varlığına delil oluşturan yaşam tarzı ve kültürel bazı unsurlara dikkatleri çekmek istiyoruz. Bizim göndermede bulunduğumuz daha önce yapılan çalışmamızda, ancak sadece Tubalarla ilgili materyalde bu meseleye dikkat çekmeye çalıştık. Onların teşekkülünde Tirgeş etnoniminin olması, çağdaş Tubaların Batı Türk Kağanlığı'na mensup olan ve Altay'ın batısında mukim olmuş, hayvancılık yapan göçebe kadim Türk boyu Tirgeşlerle etnografik bağa sahip olduklarını işaret etmektedir. Bu bağlantıya delil olarak biz Tubalar soyunu göstermiştik; kadim Türkler için karakteristik olan eski hayvancılık yaşam tarzını yansıtan etnografik işaretlerin olduğu XVII-XVIII. yüzyıldaki Tirgeş "nahiyesi"nin çoğunluğunu Tuba soyu kökenliler oluşturuyordu.

Tirgeşlerde kadınlar *çegedek* adı verilen, Güney Altaylılar, Batı Moğollar vd. için karakteristik olan, uzun ve iki etekli kolsuz giysi giyerlerdi. Yine Tirgeşler arasında hayvancılık yapan göçebeler ve aynı şekilde Güney Altaylılar arasında adları, hazırlanış usulleri ve çeşitleri bilinen süt ürünlerinden yiyecekler yapılıyordu. Bu tür örnekleri çoğaltma yoluna gitmeyerek hayvancılık kültürünün Tirgeşlerdeki izlerinden güvenle bahsetmek mümkündür. Ancak Kuzey Altaylılarda bu meselenin öğrenilmesi, hayvancılık yapan göçebelilerin kültürü ve yaşam tarzıyla bağlantılı kadim etnik kısımların Çağdaş Kuzey Altaylıların etnik teşekkülünün varlığını gösteren yegâne örnek Tubalar-Tirgeşlerin olmadığını tespit etmeye imkân vermektedir. Ayrıca bu araştırma hem Kumandılar hem de Çelkanlar, sayılarının az olmasına ve etnik kökene sahip olmalarına rağmen, tarihi-etnografik kaynaklarda her bir soyun müstakil ola-

8 Age., s. 153-161.

rak varlıklarını göstermektedir. Dile getirilen karışma sadece etnik teşekkülde değil, kadim avcılık kültürü elementleri gibi aşağıda bahsedilen hayvancılık yapan göçebelere yaşam tarzları ve kültür çizgilerini ayırt etmenin mümkün olduğu kültürel ve yaşam tarzlarında da olmuştur. Bu makalede biz, Altay'ın kadim yerlilerinden belki de biri olarak ilmî kaynaklarda yer bulan Kumandılar açısından bu meseleyi inceleyeceğiz. Bu erken dönem Çin hanedanlıkları vakayinamelerinde muhafaza olmuş kadim Türk geneolojik efsanelerinden birinin bildirdiği “So” etnoniminin (ya da devlet adı), Çağdaş Kumandılardaki soylardan birinin taşıdığı “So” adıyla karşılaştırılması neticesinde oluşmuştur. N. A. Aristov durumu doğrudan şu şekilde açıklamıştır: “*So toprağı Hunların ülkesinden kuzeyde..., Altay'ın kuzey yönünde olmalı idi. Günümüzde Verhne-Kumandı nahiyesini oluşturan iki boydan biri Biy nehrinde, Lebed nehrinin ona karıştığı bölgedeki “So”, diğeri ise –Kubandı veya Kumandı adını taşımaktadır. Buradan da Türklerin efsanevi proto-atası Altay'ın kuzeyinde yaşamış olan “So” kabilesinden geldiği, So boyunun bunların küçük ardılı olduğu, muhtemelen tarih öncesi dönemde az sayıda kabile olmadıkları hükmüne varmak yeteri derecede muteber olacaktır.*”⁹ Bu hipotez bizim ilmî kaynaklarımızda geniş olarak yer almaktadır. Bu yolla Kumandılar kadim Türkler olan Tukeyuların muhtemel ataları olmaktadır; Altay eğer “ilk yurtları” değilse, o zaman Türk kabilelerin ve halklarının beşiği olmalıdır.

Kumandıların etnik tarihinin bazı noktalarının öğrenilmesi burada bahse konu olan ilginç hipotezi desteklemekte, hatta bu problemin özel olarak incelenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Çelkanlar gibi Kumandılar da W. V. Radloff tarafından Kuzey Altaylıların özel bir grubu olarak tasnif edilmiştir.¹⁰ V. Verbitskiy’de ise basit şekilde Biy bölgesi göçebe “Kara-Tatarları” bünyesine dâhil etmiştir. Onların idari nahiyeleri (Verhne-Kumandinskaya ve Nijne-Kumandinskaya: *Yukarı-Kumandı ve Aşağı-Kumandı*), Tubalar nahiyeleri (Kuzen, Yujsk vd.) ile birlikte sayılmıştır. Kumandıların Nijne ve Verhne (Aşağı–Yukarı) nahiyelerine bölünmeleri muhtemelen XVIII. yüzyıl sonu veya XIX. yüzyıl başına ait bir durumdur, çünkü XVIII. yüzyıl ortalarına ait resmî Rus belgelerinde Kumandı nahiyesi, *Aşağı* ve *Yukarı* diye bir ayırım olmadan zikredilmektedir. Bu isimde Çarlık idaresi tarafından verilmiştir ve Kumandıların dilinde yansımaları bulmuştur.¹¹ Kuman adları “Örö Kumandı” ve “Altına-Kumandı”, bu nahiyelerin Rusça adlarının çevirisi *Kumandı* olarak gündelik kullanıma da basitçe girmiştir. Bizzat Kumandılar eskiden bu isimlere sahip olmadıklarını, *Aşağı*

9 N. A. Aristov (1896), “Zametki ob Etničeskom Sostave Türkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Čislennosti” *JivayaStarina*, No: 3-4, s. 279.

10 Aus Sibirien, Bd. I. Leipzig, 1884, s. 212.

11 Bu volostlar Nijne ve Verhne (Aşağı–Yukarı) isimlerini, Kumandıların Biy Nehri’nin aşağı ve yukarı akıntıları boyunca yaşadıkları yerleşim yerlerinden almaktadırlar.

ve Yukarı diye bir bölünmüşlüğe maruz kaldıklarını vurguluyorlar. 1936 yılında tarafımdan Yukarı Kumandılarda derlenmiş olan bir rivayet de bundan bahsetmektedir.¹² Rivayette denilmektedir ki: “Oyrat Zamanında” (Yani Batı Moğol veya Oyrat Hanlarının hüküm sürdüğü XVIII. yüzyıl) Çarış Nehri'nin Ob Nehri'ne karıştığı yerde Kumandılar yaşamışlardır. Onların Aşağı ve Yukarı diye bölünmüşlüğü o zaman mevcut değildi. Çarış Nehri'nin ağız bölgesinden göç eden Kumandılar Obi'nin yukarısında, Katun Nehri boyunda (Mayma Nehri'nin ona karıştığı kısmın yukarısında) ve Biy nehri boyunda yerleşmişlerdir. Kumandıların bu yerlerde yerleşmesi 1653 tarihli Rus tarihi belgelerinden biriyle de teyit edilmektedir; makalenin ilerleyen bölümlerinde bu konu üzerinde durulacaktır. Bu göç ve yerleşme Rus Devleti'ne istenmeyen “yasak” vergisini ödemeyi gerektirdi. Bu şekilde bazı Kumandıların kendilerinin de kabul ettiği gibi onlar Biy Nehri'nin dağlık-taygalık yukarı bölgelerine göç etmiş unsurlardır.”

Kumandıların “Aşağı” ve “Yukarı” diye bölünmeleri uzunca bir süre onlarda var olan egzogami soy ayrışmasını yerinden edememiştir. Günümüzden yüzyıl önce Kumandılara seyahat eden W.V. Radloff zamanında bile Aşağı ve Yukarı Kumandılarda düzenli bir soy ayrışması mevcuttur. Araştırmacı Yukarı Kumandılarda iki soy: So ve Kuban (veya Kuman), Aşağı Kumandılarda ise dört soy: Tas (Tastar), Yutu (Çootı), Çabaş (Çabat) ve Ton-Kubandı, tespit etmiştir.¹³

Kuzey Altaylılara yaptığımız seyahatimiz sırasında (1936 yılı sonbaharı), biz ancak şu dört soy adını tespit ettik: Öro Kumandı, Tastar, Çootı ve Altına-Kumandı. Bize ne Çabat soyu ne de Ton-Kubandı soyunun adını söylemediler. Ancak çok uzun sohbetler ve soruşturmalardan sonra Çabat soyunun Aşağı ve Yukarı Kumandılarında var olduğunu tespit ettik, fakat o soy müstakil olarak adlanmamakta, bu soya mensup kimse kendisini ya Öro veya Altına-Kumandı olarak adlandırmaktadır. Ton soyundan ancak bizim çok ısrarlı sorularımızdan sonra bize bahsettiler. Bu soyu “hatırladıkları” izlenimi vardı. Ancak Kumandı nahiyesinin göçebe yabancılarının teşkili hakkında dosyalardan birinde, 15 Eylül 1906 tarihine ait “Yukarı Kumandıların” talebini bulduk; orada Yukarı Kumandıları oluşturan dört soy isminden bahsedilmektedir: Kerzal, Solu, Alton (yani Altına-aşağı) ve Ere (yani Öro-yukarı).¹⁴ Kumandılarda soyların rollerinin kaybolması ve adlarının unutulması oldukça hızlı cereyan etmiştir, zira içinde bulunduğumuz yüzyılın başında idari yapının Nijne-Kumandı ve Verhne-Kumandı nahiyesi (Kumandı dilinde Altına-Kumandı ve Öro Kumandı) olarak ayrılması, soy adlarının yerini aldı: Bir Kumandı şu veya bu soya

12 Gorno-Altay Otonom bölgesi Turaçak aymakı Ozero-Kureyev Köy-Konseyi Şangrak ulusunda derlenmiştir.

13 Aus Sibirien, s. 212.

14 Barnaulskiy Arhiv, d. No.: 142, sv.18.

mı mensup olduğu sorusuna, sık sık: Öro Kumandı veya Altına-Kumandı cevabı vermektedir. Bununla da şuna kani olduk ki, ancak çok uzun soruşturma ve tahkikatlardan sonra bir kimsenin mensubu olduğu “asıl” soyunu tespit etmeye muvaffak oluyorduk. Sıklıkla kendisini Ore-Kumandı veya Altına-Kumandı diye tanıtan kişinin eski idari olarak nahiyeye bölünmesine göre adlandırdığını bilmiyordu, bu adın kendi soyunun adı olduğunu zannediyordu. Bu durum oldukça ilginçtir, örneğin, Yukarı Kumandı biri, eğer Aşağı Kumandaların yaşadıkları bölgeye göç ederse, o kişi kendisini her şeye rağmen Öro Kumandı, yani Yukarı Kumandı olarak kabul ediyordu. Bu her iki isim Öro Kumandı ve Altına-Kumandı) de XX. yüzyılın başında kendi soy adlarıyla öylesine özdeşleştiler ki, kendilerinin egzogami birliği olduğunu anladılar. Altına-Kumandı’ya mensup olan kimse, Ton soyuna mensup kimse ile evlenemez. Öro Kumandı–Tastar ve Çootı soyuyla evlilik bağı kuruyorlardı. Bu egzogami yasağında çağdaş Öro-Kumandı veya Altına-Kumandı’dan birine mensup kimsenin adları zikredilen soylardan birine mensup olduğunun doğrudan işaretini görmek mümkündür.

W. V. Radloff tarafından isimleri listelenen Kumandı soylarının adlarına XVII. yüzyılın ilk yarısına ait Rus tarihî belgelerinde *yasak* mükellefi nahiyeler olarak rastlanmaktadır; demek ki, onlar o zamanlar mevcut idi. Kuban veya Kuman soyu, Aşağı ve Yukarı diye henüz ayrılmamış oldukları dönemde “Kumandı nahiyesi” (1629 yılı) adında tespit edilmektedir. So soyunu ise bizler, 1630 ve 1650 yıllarına ait belgelerde yer alan Solun nahiyesi adından öğreniyoruz: Tas soyu(Tastar- onun çoğulu) - Tastar nahiyesi; Çabaş veya Çabat soyu–Çabat Kersagal nahiyesi, Ak-Kıştım veya Az-Kıştım nahiyesi de geçmektedir. Burada adı geçen nahiyelerden sonuncusu W. V. Radloff’un yukarıda değinilen seyahati itibarıyla bizim için ilginç olmaktadır, bu nahiyeye Teleütlerin teşekkülünde de, aynen Kumandılar arasında bulunan Yutı (Çootı) soyu gibi tespit edilmektedir.

XVII. yüzyıl Kumandı nahiyelerinin yerleşiminde aynı adı taşıyan bazı soylarda farklılıklar vardır. Onların çoğunluğu Lebed Nehri’nin aşağısında değil, Biy Nehri havzasında göçmüşlerdir. Onlar, o zaman idari olarak “Kondom nahiyelerine” bağlı olmuşlar, çünkü Kuznetsk idari merkezinden onlara giden yol Kondom üzerinden geçiyordu. Örneğin 1630 yılı belgelerinde Çabat ve Solun nahiyeleri Teleslerle birlikte anılmaktadır. Bu nedenle Tastar nahiyesi Tomsk ilinin “Gorno-Porubey” nahiyelerine bağlıydı ve Kii Nehri’nin (Çulım’ın sol akıntısı) yukarılarında ve Kuznetsk Alatau’nun kuzey kollarında bulunuyordu. Buradan da Çağdaş Kumandaların öncüllerinin (ataları) XVII. yüzyılda dağınık hâlde yaşadıkları ve bir boy-kabile birliği oluşturamadıkları açıkça görülmektedir. Onlar Tubalarla (örneğin, Kuzen, Komnoş, Yüz, Tirgeş) ve Çelkan soylarıyla karışık olarak ve bunlar Katun ve Biy nehirleri arasında

sakin olan Telesler (Telets gölü kuzey havuzu) ve Tau-Teleütlerine (Dağ Teleütleri) yakın olarak yaşamışlardır. Çabat nahiyesi 1636 yılında Yuj nahiyesiyle beraber (Tubalar) kadınları ve çocuklarıyla birlikte *Kara Kalmıklar*'a kaçıp sığınmışlar. 1653 yılında Çabat nahiyesi (Çabak erkekleri) temsilcilerini Biy Nehri'nde Kuznetsk Kazak'ı "Pospelko arkadaşlarıyla" tespit etmiş, onların "devlete yasak ödemediklerini" açıklamıştır.¹⁵ Böylece XVIII. yüzyıl ortalarında Çabatlar, Biy Nehri arkasında, Katun Nehri'ne yakın konumda yaşamışlar, mümkündür ki, Kumandılarla da ilişkileri olmuştur, zira bu dönemde (1653) Rus belgelerinden birinde şöyle denilmektedir: "*Biy ve Katun Nehirleri boyunda Küçük ve Büyük Kumandıların nahiyeleri vardır.*"¹⁶ Demek ki, Biy Nehri'nin sol kıyısı onun Katun nehri ile karıştığı yere kadar ve bu bölgeye karışan Katun Nehri'ni sağ kıyısındaki bölgeler XVII. yüzyıl ortalarında Kumandıların yerleşim sınırları içine girmiştir.

Kumandıların yapısında etnik parçaların analizinde biz W. V. Radloff'un derlemelerinden ilk önce tespit edilen Kumandı soylarını ortaya çıkardık. Onlardan So ve Kuban soylarına Kuzey Altaylılar gibi Güney Altaylıların kabile-boy gruplarından hiçbirinde rastlanmamaktadır ve Yukarı Kumandılar için temel (kök) soylar olarak kabul edilebilirlerdi, ancak gerçek hiç de böyle değildir. Eğer bu iki soy Altaylılarda yoksa o zaman So etnonimine (Transkripsiyonu: Sogo, Soko, Soo, Sokı), Hakasların ve hatta Yakutların boy adlarında rastlanmaktadır.¹⁷ Hakaslar-Kaçınlerde Soko veya Sokı'ların eskiden İrtiş'te yaşadıklarına işaret eden, ilginç rivayetler tespit edilmiştir; demek ki, onlar Yenisey Vadisi'nde yabancı idiler.¹⁸ Kumandılar ve Kaçınlerin rivayetlerindeki anılan coğrafik element, Kumandıların evvelki yaşam yerini, ezcümle, Soo boy-kabile gruplarının (Sogo, Sokı) ve kısmen Kaçınlerin zamanla (özellikle, XVII. yüzyıl) Oyrat (Batı Moğol) Hanlarının yönetimine giren İrtiş ve Çarış bölgesinde yaşadıklarının tamamen gerçekliğini göstermektedir. Kaçın soyu Sokı'nın Kumandılarla, aynı şekil So soyu ile olan bağlantısı, Kaçınlerde bu soyadının bütünüyle Kumandıların (Kuban) adıyla örtüşen Kubanov idari boy teşekkülüne dâhil olduğu durum ve düşüncüyü doğrulamaktadır. Hem de Kumandı ve Kaçın Sokı soyunun her ikisinde Kuman (Kuban) adında ortak ataları vardır.

Bu tarihî atalar çok meşhurdur. Onlar ortaçağ Kıpçakları bünyesine (Rus yazmalarının Polovetsleri veya Bizans tarihçilerinin Komanları) girmişler, kendi politik etkilerinin Altay'dan Kırım'a ve Tuna'ya kadar engin steplerde,

15 Miller, G., İstoriya Sibiri, cilt III, dok. No.: 242 (rukopis, hranitsya vı institute etnografi i vı Leningrade).

16 Age., dok. No.: 252.

17 Yakutların kendilerini adlandırdığı Saha'dan So etnoniminin Sagay, Sakaysm etnonimiyle karşılaştırılması hakkında. Philological Turcicidal Fundamenta, p. 600.

18 Ksenofontov, G. V. (1937), *Uranhay-Sahalar*, İrkut, s. 31. Kuçume Hanlığı'nda Kaçınlerin bir kısmı Tobol Nehri kıyısında yaşamış ve Sibiryaya Hanlığı'nın yıkılmasından sonra Krasynoyar bölgesine gelmiştir. Bk. Potapov, L. P. (1957), *Proishojdeniye i Formirovaniye Hakaskoy Narodnosti*, Abakan, s. 86-87, 179.

XI. yüzyılın sonlarından XIII. yüzyılın 30'lu yıllarına kadar hâkim kılmışlardır. İrtiş'de kendisine bitişik olan steplerle beraber bu politik birlik katmanındaydı. Daha sonra Batı Kıpçakları burada Cıci ulusu (Altın-Orda) adını alan bir devlet kurdular; Kıpçaklar-Komanlar veya Polovetsler bu steplerde göçmeye devam ettiler ve Cuci ulusu veya Altın Orda'nın yıkılmasıyla Türk dilli halkların (Kazaklar, Nogaylar, Özbekler, Altaylılar vd.) etnik bünyesine girdiler. Kıpçak birliğine Teleütlerin girdiklerine her şeyden önce onların dilleri delil oluşturmaktadır. Türk dillerinin sınıflanmasına göre Kıpçakların, Teleütlerin ve aynı şekilde Kumandaların (ayrıca Tobol Tatarları, Barabalar vd.) dilleri Kuzey-Batı birliğine, ya da Kıpçak grubuna girmektedir.¹⁹ Çağdaş Güney Altaylılarda en kalabalık soylarından birinin adının Kıpçak olması ve oldukça meşhur ve sayıca fazla olan Teleüt Mundus soyuyla kan bağı akrabalığa sahip kabul edilmesi ilginçtir. Teleütler bilindiği gibi sadece Ob boyunda değil, Batı Altay'a uzanan İrtiş boyu steplerine de göçmüşlerdir. XVII. yüzyıl başında Teleütlerin büyük (önemli) bir kısmı Cungarya Devleti teşekkülüne giren nominal (itibari) dört bin kibitkâlık²⁰ otağ oluşturdu. Rivayetlere de uygun olarak Kumandılar Biy'e kadar Çarış'ın aşağılarında göçmüşler ve Teleütlerin içinde belirli grup olarak yaşamışlardır. Prof. O. Pritsak'ın önceki fikirleri ışığı altında "Kuman" terimi, Kumandılar adında Polovets ve Kıpçak adıyla bütünüyle aynı olduğu kanıtlarla teyit edilmiştir.²¹ En azından Yukarı Kumandaların köken olarak Kıpçaklar ve Teleütlerden bu hayvancılık yapan-göçebelerden geldiği hakkındaki bizim savımız, bazı tarihî veriler, rivayetler ve etnonimlerin analizinde dayanak oluşturmakta ise, o zaman, biz de etnografik materyallerin böyle sonuçlar vermesini beklemekte haklıyız. Bu gerçekten böyledir.

"Yukarı Kumandıları" oluşturan, adları geçen soylar geçmişte hayvancılık yapan göçebelerin kültürleriyle bağlantılıdır. 30'lu yıllarda Yukarı Kumandılar arasında tarafımızca derlenen farklı entografik materyaller, ezcümle, Yukarı Kumandaların yaşamında atın önemi hakkındaki veriler buna ikna edici şekilde delil oluşturmaktadır. Çok iyi dokümente edilmiş bilgi ve belgelere göre Kumandaların XVIII. yüzyıl ortalarından beri avcı ve kısmen de ziraatçı olduklarını biliyoruz. Onların hayvanları azdır, esas olarak Rus köylüleri gibi at ve büyük boynuzlu hayvan bulundurlar. Hem de dağlık tayga avcıları olan Kumandaların dillerinde, Güney Altaylı, Tuvin ve Kırgızların terimleriyle örtüşen atların tüy renklerini anlatan çok iyi şekilde işlenmiş Türkçe terminoloji ve aynı şekilde atların yaş ve cinslerine göre adları da muhafaza olmuştur. At onların folklorunda ve Şamanlık inancında açık ve önemli bir yer

19 Samoyloviç, A. (1922), *Nekotoriye Dopolneniye kî Klassifikatsii Turetskih Yazıkov*, Pr., s.10-11.

20 Kibitka: Rus tarzı keçe çadır. (Çevirenin notu)

21 Pritsak, O. (1952), "Stammesnamen and Titulaturen Der Altaischen Volker", *Ural-Allairesche Jahrbücher*, Bd. XXIV, H. 1-2, s. 49-104.

tutar. Güney Altaylılar gibi Şamanist Kumandılar at kurban ederler, onun derisini kurban sunağına bırakırlar. Kurban olarak ancak kendi yetiştirdikleri atı boğazlarlar; parayla satın alınmış at kullanılmaz. Kişinin kendisinin atı yoksa kurban etmek için soya mensup bir akrabasından alınmasına müsaade edilir. Böylece kurban edilen at hiç şüphesiz, boy özelliği (ait olma) taşımaktadır. Kurban edilecek atın (“ayık”, Altayca “yayık”, Tuvince “ıdık”) tespit edilmesiyle de teyit edilmektedir; kurbanlık için belirlenen atı iktisadi faaliyetlerde kullanmak, ona koşum vurmamak yasaktır; ona kadın dokunamaz, zira egzogami evlilik nedeniyle kadın her zaman o boy için yabancı kabul edilir. Bu ata yabancı bir soya mensup erkek de dokunamaz. Atın kurban edilmesinde izlenen kaideler (bazı eski idollerin tasvirleri gibi) Hantlar ve Mansilerdeki gelenekle aynıdır.²² Kumandıların etnik teşekkülünde bazı kadim Türk elementleri varsa bile, Kumandıların göçebe hayvancılığın kültürüyle olan tetkik edilen tarihî bağ hiçbir tereddüt doğurmaz.

Bu bağlamda Kumandı Şamanının kamlık ayini esnasında kullandığı Şaman tefinin adı Çelkanlarda olduğu gibi Yukarı Kumandıların hayvancılık kültürünün daha ikna edici bir yankısıdır. Her şeyden evvel bu terimin anlamı üzerine durulmalıdır; şunu hatırlatmak gerekir ki, bütün Altay-Sayan halklarının Şamanlarında Şaman tefi kamlık ayini esnasında Şamanın üzerine binerek farklı dünyalara seyahat ettiği bir binek hayvanını ifade etmektedir. Şamana ilk tefini yaptıkları zaman tefin “canlanması” ritüeli, onu bir binek hayvanı olarak canlanması geleneği icra edilir. Bu gelenek Kumandılarca da bilinmektedir.²³ Kumandılarda Şaman tefi Altay’da yaygın olan “tuur” (tüür) terimiyle adlanmaktadır. Ancak kamlık ayini esnasında tef Şamanın binek hayvanına dönüştüğünde, Kumandılarda (Teleütler ve Çelkanlarda olduğu gibi) “akadan” yani “temiz” veya “kutsal-adan” terimiyle adlanır. “Adan” kelimesi iğdiş edilmiş yetişkin deve anlamına gelmektedir. Demek ki, Kumandılarda Şaman tefi binek hayvanı olarak (iğdiş edilmiş) binek devesi olarak anlam kazanmaktadır. Şaman Kumandılarda kamlık ayini sırasında “Kam” olarak değil, umumiyetle “adanıg” yani *adan* (deve) üstünde giden olarak adlanır. Tef hakkında böyle bir tasavvur ancak deve sürüleri güden göçebeler arasında, hayvancılık yapılan ortamda ortaya çıkmış olabilir. Bu ilginç izler ve kalıntılar yukarıda anılan Kumandıların kısmen Çarış steplerinden, belki de daha kısa zaman öncesine kadar deve yetiştirdikleri ve bir kısım göçebelerin iktisadi faaliyetlerinde önemli rol oynamış olan İrtiş steplerinden çağdaş yaşam yerlerine geldikleri hakkındaki rivayetle de bütünüyle uyşmaktadır.

22 Potapov, L. P., *Oçerkipoistorii Altaytsev*, s. 154.

23 Bk. Potapov L. P., *Obryad Ojivleniya Şamanskovo Bubna u Türkoyaziçnih plemen Altaya*. Tr. İE AN SSSR, n. s, cilt I. Moskova-Leningrad, 1947; L.Potapov. *Die Schamenentrommeln bei den Altaischen Völkern*. Graubenscheiltund Folklore der Sibirischen Völker. Budapest, 1963, s.236-239.

Altı çizilen faktörle beraber biz, Altay-Sayan yaylalarının hayvancılık yapan halklarının Şamanizm'i ile bağlantısını gösteren Kumandı Şamanizm'i alanından diğer materyalleri ortaya koyacağız. Yukarı Kumandaların bazı Şamanları “tezim”²⁴ adı verilen ve kabzası olan tefe sahiptirler. Bu çeşit tef, Güney Altaylılar için de karakteristiktir. Kumandı Şamanlarının kendi ruhlarına yaptıkları çağrılarında, ezcümle, tef üzerinde tasvir edilen bir çift kaz, Kumandı Şamanının yardımcılarının yıkandıkları ve dinlendikleri *Sut-hol Gölü*'nü anımsatmaktadır. Bu olayda mevzu “süt gölünün” sanatsal tasviri üzerinedir, ancak gerçekte bu adla Tuva'da bir göl vardır ki, bu göl Altay ve Tuvin Şamanlarının çağrılarında sık sık zikredilmektedir.

Yukarı Kumandalarının kadim hayvancılık kültürü elementleri, diğer etnografik hususiyetlerde de, örneğin, yiyecek adları ve özelliklerinde gözlemlenmektedir. Kumandaların et yemekleri “kan” ve “şurgem”, bağırsağın içine doldurulan kan (kaynatılan kan sucuğu), pişirilen ince bağırsak sarması, iç yağ ile yapılan sarma veya “kıyma” (küçük et ve yağ parçacıklarıyla doldurulan at bağırsağı) göçebelerin, aynı şekilde Altaylıların ve Tuvaların karakteristik et yemekleridir. Altaylı hayvancılık yapanların yaygın yiyecekleri arasında olan arpa tahılından hazırlanan ekmek (koço), et suyu (mun) ve diğer yemekler Kumandılarda da yaygındır. Eğer bazı iş aletlerini ele alırsak, örneğin, koyun postunu işleme için kullanılan tarak (kaşağı), kıl kementler ve diğerleri bizleri yine Tuvalar, Güney Altaylılar, Kazaklar ve Kırgızlarda vd. yaygın olan hayvancılık yaşam tarzı unsurlara götürür. Hatta Kumandılar *telega*'yı (araba) Rus köylülerden edinmişler, bu terim Orta Asya'da yaygındır ve iki tekerlekli araba anlamındadır, elbette ki, dağlık-tayga yaya avcıları için yabancıdır. Kumandılar keçe çadırlar edinmelerini de kadim avcılık kültürüne ait saymak mümkün değildir. Ortaya konulan materyal Kumandaların etnik tarihine hayvancılık kültürü ve yaşam tarzıyla bağlantılı bazı grupların katıldığını işaret eden verileri tespit etmek için yeterlidir; bu bağlamda hayvancılık yapan birçok Türk dilli halklara özgü olan akrabalık terminolojisini de (evlilik yoluyla ve kan bağı akrabalık) Yukarı Kumandaların yukarıda irdelediğimiz kültürel ve yaşam tarzı elementleri arasında sayabiliriz.

Yukarıda söylenen her şey bizleri Kuzey Altay'da Lebed Nehri bölgesinde sınırlandırılmış olan Kumandı, So soyu ile Kadim Türk geneolojik efsanesi So'nun hipotetik aynılığının gerçek temele sahip olduğu sonucuna götürmelidir. Proto-Türk Devleti So ile Siyenbilerin tam olarak Topa veya Toba diye adlanan kısmın türediği So Devleti'nin adıyla (çağdaş Doğu Moğolistan'da) ilişkisi hakkındaki savı kabul etmek görünüşe göre daha uygundur. Şöyle ki, onları So-lu, yani “So ülkesi olan kimse” diye adlandırırılar.²⁵ Mademki, Syan-

24 Bk. Potapov, L., age., s. 236.

25 Liu Mao-Tsai (1958), *Dieshinesischen Nachrichtenzur Gesclrichte der Os-turken (Tu-küe)*, t. II. Wiesbaden, s. 489.

bilerin eski Türk dönemi Teleütleri vasıtasıyla geç dönem Teleütleriyle (bazı folklorik-geneolojik süjelerin yakın benzerliği) olan tarihi-genetik bağına işaret eden emareler mevcut, o zaman Kadim Türk geneolojik rivayetindeki So ülkesinin anılması, çağdaş bilim adamlarının Türk dilli oluşlarında ısrar ettikleri Syanbiler-Toba'nın kadim Türklerinin etnogenezinin erken etabına katıldıklarını yansıtmaları imkân dâhilindedir.²⁶

Kaynakça

- Aristov, N. A. (1896), Zametki ob Etničeskom Sostave Türkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Çislennosti. "Jivaya Starina", No.: 3-4, s. 279.
- Barnaulskiy Arhiv, d. No.: 142, sv.18.
- Basin, L. (1950), Recherches sur lesparies T'o-pa. Toimg Pao, vol. 39, , livr. 4-5;
- Clauson, G. (1960), Turk, Mongol, Tungus. Asia Major, n.s.,vol. VIII.
- Ksenofontov, G. V. (1937), *Uranhay-Sahalar*, İrkut, s. 31.
- Miller, G. İstoriya Sibiri, cilt III, dok. No.: 242 (rukopis, hranitsya vı institute etnografi i vı Leningrade).
- Philological Turcicdal Fundamenta, p. 600.
- Potapov, L.P. 81957), *Proishojdeniye i Formirovaniye Hakaskoy Narodnosti*, Abakan,, s. 86-87, 179.
- Potapov, L. P. (1953), *Oçerki Po İstorii Altaytsev*, Moskova-Leningrad, s. 161.
- Potapov, L. P. (1947), Obryad Ojivleniya Şamanskovo Bubna u Türkoyazıçnıh plemen Altaya. Tr. İE AN SSSR, n. s, cilt I. Moskova-Leningrad
- Potapov, L. P. (1963), Die Schamenentrommel bei den Altaischen Volkerschaften. Graubenscheltund Folklore der Sibirischen Völker. Budapest, s. 236-239.
- Pritsak, O. (1952), "Stammesnamen and Titulaturen Der AltaischenVolker", *Ural-Allairesche Jahrbücher*, Bd. XXIV, H 1-2, 1952, s. 49-104.
- Radloff, W. V. (1884), *Aus Sibirien*, Bd. I. Leipzig, s. 212.
- Samoyloviç, A. (1922), Nekotoriye Dopolneniye kı Klassifikatsii TuretskihYazıkov. Pr., s.10-11.
- Liu Mao-Tsai (1958), *Dieshinesischen Nachrichtenzur Geschrichte der Os-turken (Tu-küe)*, t.II. Wiesbaden, s. 489.

26 Basin, L., Recherches sur lesparies T'o-pa. Toimg Pao, vol. 39, 1950, livr. 4-5; G.Clauson. Turk, Mongol, Tungus. Asia Major, n.s.,vol. VIII, 1960.